

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՄԷԿ ՑՈՒՑԱՆՄՈՅԾ՝ ՄԷԿ ՓԱՍՏԱՎԱԽԵՐԱԳԻՐՔ ԵՒ ... ՆՈՐԱՅԱՅՑ ԷԶԵՐ...

Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին իսկ բացայայտ օրուայ վերաբերեալ գուժող ցուցանմոյշ է Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարանում 1965 թուականից հանգրուանած ուլունքաշար համրիչը՝ ՆՊՖ-948 համարի ներքոյ, որին առնչուեցի 1984թ., թերեւս անհրաժեշտ պատահականութեամբ¹, մինչդեռ 1990-ականներից արդէն այն ինձ վերջնականապէս ուղղորդեց մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, չորս ծանօթացայ Գրիգորիս ծայրագոյն վարդապետ Պալաքեանի՝ համրիչի 99-րդ հատին փորագրուած ազգանուանակրի «Հայ Գողգոթան» յուշավաւերագրերին²։ 1995 թուականից ի վեր ցուցանմոյշն իր գաղտնախորհուրդ բովանդակութեամբ հանրութեանը ներկայացրինք ու ներկայացնում ենք յօդուածներով³, զեկուցումներով եւ ռադիոհար-

¹ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Ե՛ւ «Գարուն», ե՛ւ «Յառաջ», «Գարուն», *ամսագիր*, 05.2003թ., էջ 57-59։

² ՊԱԼԱՔԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎԱՂԴ., «Հայ Գողգոթան», *Ի հրտ.*, Ա. հատոր, Վիեննա, Միլիթարեան տպարան, Նոյնը, II հրտ., «Հայաստան», Երեւան, 1991թ.։

³ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Անգուգական ցուցանմոյշ, կամ վերագտնուած Մասունք», «Գարուն» *ամսագիր*, 08.1995թ., էջ 72-75։ Նոյնը, «Ցուցանմոյշ, որ ողջ մի ժողովրդի ֆակտագիր է արտայայտում. յայտ համայն սփիւռփին», «Ազգ» *օրաթերթ*, 1995թ., 28.12։ էջ 6։ Նոյնը, «Եղեռնապարծ Մասունք. վաւերագիր վկայութիւն», «Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան եւ պատմագրութեան հարցեր», 2002թ., թիւ 6, էջ 72-86։ Նոյնը, «Թանգարանը պատմագրութեան հիմնակումն. որոնում եմ... վերապրողաց եւ նահատակաց յետնորդները», «Մշակոյթի զարգացման եւ մշակութային քաղաքականութեան հետազոտութիւնների կենտրոն», «Մշակութային լրատու», NN3-4, 5 սեպտ., 2003թ., թիւ 34 հաղորդագրութիւն։ Նոյնը «Թանգարանային ցուցանմոյշն անխօս՝ ամենախօս վկայ. պրպտումը շարունակում է՝ արձագանքների թելադրանով...» Մեծ եղեռն 90, Հանրապե-

ցազրյոցների միջոցով (երբեմն՝ հեռուստատեսությամբ), շուրջ տասնամեայ ժամանակահատվածում բացելով պատմութեան կծիկը՝ էջ առ էջ՝ անընդմեջ պրպտումների, սուղ, բայց էականորեն նշանակալի արձագանքների⁴, նաեւ նամակագրութեան շնորհիւ: 2002 թուականին մէկ ցուցանմոյշն ամբողջացրեց մէկ փաստաւաւերագիրք-պատմութիւն, «Եղեռնայուշ Մասունք կամ Խոստովանողք եւ վկայք խաչի» հոգեբույժ վերտառութեամբ⁵, նուիրուած Հայաստանում Քրիստոնէութեան, որպէս պետական կրօն հռչակման 1700 ամեակին, քանզի համրիչ-Մասունքին արձանագրուած հայ ընտրանի աքսորականների եղբրական վախճանը՝ նահատակ ու վերապրող անուանադարձութեամբ, իրաւամբ, արգիւնք էր գալլաբարոյ թուրք պետական մեքենայի մանրամասնորէն ծրագրած Յեղասպանութեան, որի իրականացման գործիք էր նաեւ «անհաւատների» դէմ «սրբազան» յորջորջուող պատերազմի հրահրուած, ամենաթողութեան պայմաններում՝ զազանն իր մէջ սանձազերծ՝ խառնամբոյ թուրք ժողովուրդը: Ասուածն անվերապահ իսկութիւն է, առանց դոյզն իսկ չափազանցութեան, եւ այդ եւն վկայում արհաւիրքին իւրաքանչիւրն իր անհատական խաչը կրած վերապրողների սահմուկեցուցիչ յուշագիր-իրապատում պաթեկերաշարերը...

տական գիտական նստաշրջանի նիւթեր, «Դպիր» հրտ., Գիւմրի - 2005թ., էջ 125-133: Նոյնը, «Музейный экспонат - немой-говорящий свидетель», «Азг», еженедельник, 7 (8), 8 ноября, 2005г. Հրատարակութեան ընթացքի մէջ է «Թանգարանային ցուցանմոյշը՝ պատմութեան նորաբաց էջ» յօդուած-հաղորդագրութիւնը:

⁴ ՄԻՍԱՔ ԶԵՒԱՀԻՐՅԵԱՆ, նամակ խմբագրութեանը, «Մեծարգոյ խմբաւոր», «Գարուն», 1995թ., թիւ 11-12, էջ 36: ԲԻԻՐԱԿՆ ԶԵՐԱԶ-ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ, «Համրիչի 30-րդ հատը՝ Գասպար Զերազ», «Ազգ», 1996թ., օգոստոսի 21, էջ 6: ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ նամակագիրներին. - մեծարգոյ տիկին Արփի Թոթոյեանին, պտրոնալք Կարապետ Հաննէսեանին, Արա Կարմիրեանին:

⁵ ԿԱՐԻՆԷ ԱԻԱԳԵԱՆ, «Եղեռնայուշ Մասունք կամ Խոստովանողք եւ վկայք խաչի», «Չանգակ-97» - «Մուղնի», Երեւան, 2002թ.:

⁶ Եւ Յովհան Կարապետեան (համրիչի 2-րդ հատի անուանակիր. - ծնթ. Կ.Ա.) «էջ մը աքսորականի յիշատակներէս», տե՛ս՝ «Միսաք Մեծարեմնը եւ Դանիէլ Վարուժանը ժամանակակիցների յուշերում», կազմեց եւ ծանօթագրեց Ա. Շարուրեանը, «Սովետական գրող» հրտ., Երեւան 1986թ., էջ 267-271: Եւ Բիւզանդ Քէչեան (համրիչի 33-րդ հատի ազգանուանակիր. - ծնթ. Կ.Ա.) «Դրուագ ախորի շրջանէն», տե՛ս՝ Թէոդիկ, «Ամէնուն տարեցոյցը», ԺՁ տարի, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1922թ. էջ 33-45: Եւ Արամ Անտո-

Արդ դարձեալ ու դարձեալ արձագանքների սպասումով ներկայացնենք 1915թ. Ապրիլի 11/24-ին ձերբակալուած եւ Ձանդըրը աքսորուած Հայ մտաւորականութեան եւ երեւելիների անուանացանկը (ազգային-կուսակցական գործիչներն ընթացիկ ճանապարհից աքսորուեցին Այաշ եւ հիմնականում նահատակութեան քշուեցին), որ եղբրական իրողութեան յստակ գիտակցումով պատմութեանն է աւանդել 71-րդ հատի անուանակիր, Բերայի Ֆերիքէյի «Մախթար» (Թաղապետ), աքսորական-նահատակ Վարդերես Աթանասեանը, որպէս անմիջական վկայ (Մասունքը Թանգարանին է նուիրել վերջինիս Փարիզից հայրենադարձուած դուստրը՝ Էթենի Աթանասեան-Գիւլբուրեանը, ամուսնու՝ Ստեփան Գիւլբուրեանի հետ այցելութեամբ՝ 1965թ.):

Համրիչի առաջին անհամաչափ հատին փորագրուած է

Չանդըրի 1915թ.

Ապրիլ 11

Յիշատակ

Յաջորդող 99 գլանաձեւ, համաչափ հատերին՝ աքսորականների ազգանուններն են, երբեմն՝ անււնները, NN55-ին եւ 86-ին՝

նեան, «Այն սեւ օրերուն» - Պատկերներ (համրիչի 35-րդ հատի ազգանուանակիր - ծնթ. Կ. Ա.), Պէյրութ, 1985թ.: ⁴ Միքայէլ Շամտանեան (համրիչի 41-րդ հատի ազգանուանակիր - ծնթ. Կ.Ա.), «Չանդըրըն վերյիշումներ», Թեդդիկ, «Յուշարձան Ապրիլ տանըմէկի», ⁵ Հրտ., Կ. Պօլիս, տպագր. Օ. Արզուման, 1919թ., էջ 113-121, նոյնը, «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան», ⁶ տպգր. Կ. Պօլիս, «Նաւասարդ» հրատ. Թիւ 4, վերատպ. ՀԿԿ կենտկոմի հրտ., Երեւան, 1990թ., էջ 131-139: ⁷ նոյնը, «Հայ մտքին հարկը եղեռնին. ախարականի մտածումներ եւ զգացողութիւններ», Ազգային քաղաքական մատենաշար, տպագր. Օ. Արզուման, Կ. Պօլիս 1919թ.: ⁸ Օհաննէս Թերլէմէզեան (համրիչի 87-րդ հատի ազգանուանակիր - ծնթ. Կ. Ա.), «Պոլիս. մտաւորականներու ձերբակալութիւնը եւ ախարը», տե՛ս՝ «1915. - Աղէտ եւ վերածնունդ», Աղէտէն վերապրողներ, Փարիզ, տպագր. «Արաբ» 1952թ., էջ 231-242: ⁹ Գրիգորի Մ. վարդ. Պալաեան (համրիչի 99-րդ հատի ազգանուանակիր. - ծնթ. Կ. Ա.), նշ. աշխ. էջ. 138-139 (I հրտ), 133-134 (II հրտ.), 225-226, 211-213 (համապատասխանաբար): ¹⁰ Փիթեր ԲԱԼԱՔԵԱՆ, «Ճակատագրի սեւ շունը», յուշագրութիւն, «Տիգրան Մեծ» հրտ., Երեւան, 2002, էջ. 180, 194-195, 199-200, 202-204, 253-258, 282-284:

* Համարակալումը՝ 1-99 կատարուած է անուանակիրներին վկայակոչելու համար: Աստ եւ յետայսու անուն-ազգանուանակրաց յիշատակումը՝ ժամանակի համապատասխան ուղղագրութեամբ:

Լեւոն - 2 , Օհնիկեանք - 4 թուերով, որ պարզաբանուած է. -
Լեւոն անունով երկու անձ, Օհնիկեան ընտանիքից՝ 4-ը. - հայրը՝
երեք որդիներով⁷ :

Ահաւասիկ ամբողջական ցանկը.

1	Կոմիտաս վ.	34	Թօփեան	67	Պասմանեան
2	Յովհան վ.	35	Անտոնեան	68	Մելիքեան
3	Քաջունի Քիւնյ	36	Թօյայեան	69	Զպեր ճարտարապետ
4	Յէվահիրքի	37	Շահնուր	70	Արայանեան
5	Ռ.Սեւակ	38	Ս. Սրենց ուսուցիչ	71	Վարդերես մուխթար
6	Միսիսեան	39	Խօնասարեան	72	Ֆերուխան
7	Թօփեան	40	Վարուժան	73	Սարաֆեան
8	Վարդան Քիւնյ	41	Շամսանեան	74	Ալթունեան
9	Գ.Ճէլալ	42	Զաւուշեան	75	Ճամպազ
10	Գազազեան	43	Թապազեան	76	Հրաչ
11	Թորգոմեան քծիշկ	44	Տիրունի	77	Մոմեան
12	Պօղոսեան	45	Աղապապեան	78	Գալէնտէր
13	Տիմոնեան	46	Բարսեղեան	79	Վաղիմակ
14	Միրզա	47	Տօրեան	80	Գալֆայեան պաշտօնեայ
15	Ալթունեան ատամնաքոյժ	48	Եսայեան տաղարար	81	Պէլլերեան
16	Կիւլիստան	49	Գոյո Արթին	82	Պարոյր
17	Զարեհ	50	Երջանիկ	83	Նոյիկ լամճնակատար
18	Եզնիկ	51	Զեմոր	84	Թաթարեան
19	Ասատուր վ. դեղագործ	52	Խաչիկ	85	Քէօլեան
20	Մանիկեան	53	Հրանդ	86	Օհնիկեան՝ - 4
21	Զարիֆեան	54	Երեսում	87	Թերլեմէզ սեղանաւոր
22	Միսիսեան	55	Լեւոն-2	88	Տէր-Գեորգեան
23	Հանեան	56	Ագրիկ	89	Պասմանեան
24	Ղազարոս	57	Գանթարեան	90	Գալթեան
25	Թերգեան	58	Կոզմոս	91	Իննիկեան
26	Նշան	59	Պէլլերեան	92	Գարակէօգեան
27	Նարկիլեանեան	60	Թաշեան	93	Մանեսեան
28	Արսէնեան	61	Հանէսեան	94	Ղոնցէկիւլ
29	Դանիէլեան Պ. փաստաբան	62	Արամ	95	Փարիսեան
30	Զերազ	63	Մելիք	96	Յ. Գորեան վեոկն
31	Մովսէս	64	Տէօվլէրեան	97	Քերորեան պատուելի
32	Տ. Քէլէկ խմբագիր	65	Քէհեանեան արհեստաւոր	98	Թումանեան
33	Բ. Քէչեան	66	Մաղազանեան	99	Պալազեան ծ.վ.

⁷ ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎԱՐԴ ՊԱԼԱՔԵԱՆ, Նշ. աշխ. (I եւ II հրտ), էջ. 99, 98:

Ինչպէս ենթադրուում էր, 2002-ի զրույթեամբ ամբողջ ու աւարտուն գիրքը՝ շարունակական էր իր բնոյթով, քանզի հրատարակումից յետոյ վերապրողների յետնորդներից ստացած նոր արձագանքների⁸, նորանոր պրպտումների արդիւնքով 2005-ին հանդէս եկանք զեկուցումներով՝ Հայոց Յեղասպանութեան 90 ամեակին նուիրուած Գիւմրու Մ. Նալբանդեանի անուան մանկավարժական ինստիտուտի կազմակերպած գիտաժողովին, եւ Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան մանկավարժական համալսարանի թանգարանագէտների եւ գրադարանագէտների նախաձեռնած գիտաժողովին, որը նուիրուած էր հայոց գրերի գիւտի 1600 ամեակին:

Առաջին զեկուցման հիմնանիւթը հրատարակուեց գիտաժողովի յօդուածաշար-ժողովածուի էջերում «Թանգարանային ցուցանմոյշն անխօս՝ ամենախօս վկայ. պրպտումը շարունակուում է՝ արձագանքների թելադրանքով...» վերառութեամբ, երկրորդը՝ «Թանգարանային ցուցանմոյշը՝ պատմութեան նորաբաց էջ» վերնագրով, որպէս յօդուած-հաղորդագրութիւն¹⁰, յանձնուած է տպագրութեան՝ առանց առկայ նորայայտ նկարաչարի, զուտ տեխնիկական պատճառներով, եւ ներկայացնում ենք այն՝ սոյն հանդէսին (տե՛ս՝ նորայայտ նկարաչար Դ):

Յետագայ պրպտումներին ընթացքում Կանադայից ինձ հասաւ Մեծարգոյ պարոն Արա Կարմիրեանի այնքան սպասուած նա-

⁸ ՄԻՍԱՔ ԶԵՆԱՀԻՐՃԵԱՆ, «Ոչինչ չի մոռացուել», «Հայոց աշխարհ», 8 մարտ, 2003թ., էջ 10: Նոյնը, «ՄԷԿ Բանգարանային ցուցանմոյշ՝ մԷԿ վաւերագիր...», «Բնօրրան», Հայաստանի հայրենակցական միութիւնների հանդէս, 2001-2003, թիւ 1-2-3 (14-16) էջ 292-293: ԼԻԱ ԲԱԼԱԳԵԱՆ, «Ուշագրաւ վաւերագիր», «Երկիր» շաբաթաթերթ, 2003թ., փետրուար 14-20, էջ 12: Շնորհակալութիւն նամակագիրներին՝ Մեծարգոյ Տիկ. Սիւզան Ալթունեան-Հալբերիին (համրիչի թիւ 15 հատի ազգանունակիր՝ Վահան Ալթունեանի դուստրը - ծնթ. Կ.Ա.), պարոնաթ Արա Կարմիրեանին, Միհրան Մինասեանին, Հայկ Թաշեանին (համրիչի թիւ 60 հատի ազգանունակիր որդին - ծնթ. Կ.Ա.):

⁹ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Թանգարանային ցուցանմոյշն անխօս՝ ամենախօս վկայ. պրպտումը շարունակուում է՝ արձագանքների թելադրանքով...» Մեծ եղեռն 90, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նիւթեր, Գիւմրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ, «Դպիր» հրատ., Գիւմրի 2005թ., էջ 125-133:

¹⁰ Յիշատակուած յօդուած-հաղորդագրութիւնը տպագրութեան ընթացքի մէջ է:

մակը, համրիչի 15-րդ եւ 60-րդ հատերին արձանագրուած աքսորական-վերապրողների վերաբերեալ մանրամասներով, յետնորդների հակիրճ նամակներով, ձեռագիր տեղեկատուութեամբ եւ լուսանկարներով (տե՛ս՝ նորայայտ նկարաչար II), որոնք եւս ներկայացնում ենք՝ պարոն Ա. Կարմիրեանի նամակին զուգընթաց, կրճատումներով չաղաւաղելու նկատառմամբ՝ անմիջամուխ, ընթերցողին, եւ ո՛չ միայն, անվերապահօրէն՝ պատկան մարմիններին, համայն աշխարհի պետական ատեաններին թողնելով համապատասխան եզրայանգումները:

Ձեռագրի լուսապատկերները՝ յաջորդ էջից.

Համրիչի 60-րդ հատի ազգանուանակիր Կարապետ Թաշ-
ճեանի որդու՝ յարգարժան պրն. Հայկ Թաշճեանի նամակները՝ իր
իսկ ձեռագրով.

20 Յունիս 2005
Յ. Կ. Միլիսե

Հարիւր Միլ. Հ. Սեւաթեան,
էս Կարապետ Թաշճեանի որդի,
հայր Թաշճեան:
Ձեր խնայելի. Անայ Կարապետի
ճանաչման արարող:
Ինչպէս Նոյն 24.1915 թ. ամբարտա-
ն իմի աշխատանքային արարողի-
կային Վերադարձի ճանաչման արար-
ողութեան զանազան զանգեմ:
Սկսած ինչպէս խնայելի պարտաւոր լինի:
Սկսած պարտաւոր լինի իմի իմի
ճանաչման:
Վերադարձի արարող ճանաչման
հայր Թաշճեան ՍԾՏ.

Յաջորդը՝

20 Յունիս 2005

Միլիսե Սեւաթեան,
Հայր պրն. աշխատանքային ճանաչման
արարողի վրէժ ճանաչման զան-
գեմ:
Ձեր խնայելի ճանաչման 24 Յունիս 05
ճանաչման իմի արարող ճանաչման
արարող ճանաչման ճանաչման ճանաչման:
ճանաչման ճանաչման
ճանաչման

Յամփոփումն, որոշ մտորումներ՝ նամակների տեղեկատու-
ու թեան կապակցութեամբ:

Անդրադառնալով Վահան Ալթունեանի (քննարկուող համրի-
չի թիւ 15-ը) լուսանկարին, նամակագիրը սեւեռուն խորհում է.
«Լուսանկարին մէջ յատկանշական է Վահան Հայրիկին դէմքի
խստութիւնը, որ անցեալի դառնութեան դրոշմը պահած ըլլալ
եւ ամբողջ կեանքի մը ընթացքին, խնդալու կարողութիւնը կոր-
սընցուցած ըլլալու կասկածը կ'արթնցնէ»...

Ահա եւս մի վերապրողի կենսընթացքի արտայայտութիւն,
որ անմիջական զուգահեռի մղեց ինձ, յետաճաւիքքի երկրորդ
սերնդի մասին Անդրանիկ Ծառուկեանի «Մանկութիւն չունեցող
մարդիկ» յուշավաւերապատումից՝ տողացի. - «... Ես գիտեմ, թէ
բոլոր սրտերը կառչած են իրենց մանկութեան ու բոլոր աչքերը
գաղտնի արցունքով ու խանդաղատանքով կը նային ժամանակին
մէջ կորսուած մանուկի մը ետեւէն»:

Բայց գիտեմ նաեւ, թէ աշխարհի անկիւններուն մէջ մոռ-
ցուած բազմութիւն մը կայ, տասնեակ մը հազար ինձի պէս տըր-
տում տղաք, որոնք ամէնէն դժբախտ մարդիկը եղան ու պիտի
մնան այդպէս, որովհետեւ մանկութիւն չունեցան: Գիտեմ, թէ ա-
նուն չունեցող բան մը եղաւ մեր մանկութիւնը, թշուառութեան
ու տառապանքի դժոխսային խառնուրդ մը, որուն յիշատակն իսկ,
տարիներ ետք, դեռ կը պահէ մեր սրտերը կարծր ու հոգիները
խանձուած:

Մանկութիւն չունեցանք, որովհետեւ հայ էինք ու որք
էինք¹¹»:

Յաւելնք եւս մի զուգահեռ-յիշատակութիւն, արդ՝ համրի-
չի 99-րդ հատիկի ազգանուանակրի յետնորդներից¹² Փիթեր Բա-
լաքեանի «Ճակատագրի սեւ շունը» յուշագրութիւնից, որն ար-
տայայտում է Յեղասպանութիւն ապրած հայութեան՝ մայրենին
կորցրած երրորդ սերնդի ներկայացուցչի հոգեցունց ապրում-

¹¹ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒՈՒԿԵԱՆ, «Մանկութիւն չունեցող մարդիկ», գլուխ I
«Եթէ տրուէր», Հայպետհրատ, Երեւան 1963թ., էջ 3-4, նոյնը, «Մանկու-
թիւն չունեցող մարդիկ», «Երազային Հայէպը», գլուխ I - «Եթէ տրուէր»,
Սովետական գրող հրատ., Երեւան 1985, էջ 8-9:

¹² ՓԻԹԵՐ ԲԱՆԼԱՔԵԱՆ, «Ճակատագրի սեւ շունը», յուշագրութիւն, «Տիգ-
րան Մեծ» հրատ., Երեւան 2002, էջ 1-2 (Տոհմածառ), մանրամասն՝ գլուխ
«Ընթերցելով կմախքը», էջ. էջ 298-309:

ները, մօրաքրոջը յղած հարցումով. «Այսքան ժամանակ ինչու՞ ոչ մէկը ոչինչ չի ասել այս ամէնի մասին, - ձայնս անվերահսկելիօրէն կատաղի էր,-չէ՞ որ սա ձեզ հետ է պատահել: Տատիկի հետ: Մեր ընտանիքի հետ»: Եւ հետեւում է պատասխանը. - «Կեանքում ամէն ինչ կարելի է հասկանալ, երբ որ պատրաստ ես այդ ամէնն հասկանալու: Հնարաւոր է՝ այս ամէնն իմանալը խանգարեր քեզ»¹³:

Այնուհանդերձ՝ յաղթանակում է արեան ընդվզումը... յանուն Արդարութեան վերականգնման...

Պարոն Ա. Կարմիրեանի նամակի էջերից բացայայտեց եւս մի իրողութիւն՝ պատմական իսկութիւն: Համրիչի թիւ 82-ին փորագրուած է՝ Պարոյը: Ենթադրել էինք՝ Արզումանեան¹⁴, նրկատի ունենալով Թէոդիկի տեղեկատուութիւնը, որ է. «Պարոյր Արզումանեան. - ծն. Անջրդի գիւղը (Արաբկիր) 1878-ին եւ նախ. կրթութիւնը ստացած Եգնիկեան ուսումնարանը (Երզնկա). - 2 Յունիս 1915-ին կախաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններէն Մկրտիչ Երէցեանի ատենօք գէնք դրկած ըլլալը պատճառ կ'ըլլայ որ քանիցս Պարոյմ. Ատեանի առջեւ հարցաքննուի եւ հուսկ ուրեմն աքսորուի»¹⁵:

Ընթերցողին յանձնուած նամակի տեղեկատուութեան համաձայն՝ յիշատակուած նահատակի նոյնանուն-ազգանունակիցը՝ Չանդրըրից Պոլիս է վերադարձել՝ եղբօր ջանքերով: Հետեւաբար, այժմ կարելի է ենթադրել, որ համրիչի թիւ 82-ին արձանագրուած աքսորական Պարոյրը, Չանդրըր է աքսորուել թուրք ոստիկանական մարմինների բազմիցս հաստատուած «աշխատառճի» արդիւնքում, եւ նահատակը, ազգ. կուսակցական գործիչ, թերեւս Այալի աքսորական է եղել, այնպէս, ինչպէս նահատակ Կարապետ Թաչճեանը¹⁶, որի նոյնանուն - ազգանունակիցն է Չանդրըրի աքսորական-վերապրողը՝ քննարկուող համրիչի 60-րդ հատի ազգանունակիրը:

¹³ Ն.տ. էջ 246:

¹⁴ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Եղեռնայուշ Մասունք կամ Խոստովանողք եւ Վկայք Խաչի», «Զանգակ-97» - «Մուզնի», Եր. 2002, էջ 51:

¹⁵ Թէոդիկ, «Յուշարձան Ապրիլ Տասնմըէկի», I հրտ. Կ. Պոլիս, տպագր. Օ. Արզուման, 1919թ., էջ 46, «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան», Բ տպագր., Կ. Պոլիս, «Նաւասարդ» հրտ., թիւ 4, վերատպ. ՀԿԿ. Կենտկոմի հրտ., Երեւան 1990թ. էջ 64:

¹⁶ ԳՐԻԳՈՐԻ Մ. ՎԱՐԴ ՊԱՆԱՔԵԱՆ, նշ. յուշագր. էջ, էջ 90 (I - II հրտ.)

Իրաւամբ, ճշգրտապատում զօրաւոր հիմնադրւելներ են անմիջական վերապրողների յուշագրութիւնները, որին ի հաւաստում՝ ներկայացնենք եւս մի տեղեկատուութիւն՝ համրիչի թիւ 15-ի՝ դեղագործ Վահան Ալթունեանի առնչութեամբ: Երուանդ Օտեանի «Անիծեալ տարիներ. 1914-1919 (անձնական յիշատակներ)» ծաւալուն յուշագրութեան՝ աքսորի ի՛ր ընթացիկ պատմութեան մէջ արձանագրուած է. «Իրիկունը հասանք Գավաքը ուր ես պիտի գիշերէի իմ ընկերներովս: ... Գիշերը աղտոտ խանի մը փայտերուն վրայ անցուցինք:

Առտուն, արշալոյսին պատրաստուեցանք ճամբայ ելլելու: Նոյն միջոցին Թարսուսի կողմէն եկած կառք մը կանգ առաւ խանին առջեւ:

Տեսանք որ ճամբորդներ կային մէջը: Հետաքրքիր մօտեցանք եւ տեսանք որ Հայեր էին: Մին Յակոբ Գորեանն էր (տե՛ս՝ համրիչի 96-րդ հատը¹⁷ - ծնթ. Կ.Ա.), միւսը Յովհաննէս Թէրլէ-մէզեան¹⁸ (տե՛ս՝ համրիչի 87-րդ հատը¹⁹ - ծնթ. Կ.Ա.) եւ երրորդը՝ դեղագործ մը որուն անունը չեմ յիշեր: Այս վերջինը հիւանդ պառկած էր կառքին մէջ:

Չանկըրիէն՝ ուր աքսորուած էին Ապրիլ 11-ին՝ ղրկուած էին մինչեւ Թարսուս, սակայն հոն վերադարձի հրաման եկած էր Պոլսէն»²⁰:

Համեմատենք այժմ համրիչի թիւ 15-ի ազգանունակրի դստեր՝ վեհանձն Տիկին Մարի Սիւզան Ալթունեան-Հալէբլիի «Մոնթրէալ, 2003» թուակիր նամակի համապատասխան հատուածը. - «Յարգարժան եւ սիրելի Տիկ. Աւագեան...

Ձեր գիրքին էջ 43 թիւ 15 - Վահան Ալթունեանը 6 օգոստոսին Չանղըրէն ճամբայ ելած է Պոլիս երթալու համար, սակայն սխալութիւն մը պատճառ եղած է, որ քուլի մինչեւ Տարսոն: Տողերու վերջ տալ կ'ուզեմ միայն սա աւելցնելով. երբ կառախումբը Հայտար փաշա կը հասնի զինքը դիմաւորելու

¹⁷ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, նշ. աշխ. էջ. էջ 7, 52:

¹⁸ «1915. Աղէտ եւ վերածնունդ», Աղէտէն վերապրողներ, ՕԶԱՆՆԻՍ ԹԻՐ-ԼԻՄԻԶԱՆ, «Պոլիս, մտաւորականներու ձերբակալութիւնը եւ ախոյրը», Փարիզ, տպ. Արաքս, 1952թ., էջ 239, 241-242:

¹⁹ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, ն.տ. էջ. էջ 7, 51, ծնթ. 157, էջ 98:

²⁰ ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ, «Անիծեալ տարիներ. 1914-1919, (անձնական յիշատակներ)», Երեւան, «Նաիրի» հրատ., 2004, էջ 172-173:

գացող մայր, քոյր, նշանած (մայրս) հիւանդութեան պատճառաւ կերպարանափոխ եղած հայրս չեն ճանչնար»²¹:

Ահաւասիկ՝ յուշագրութեան՝ որպէս հիմնականը-պատմութեան անառարկելի փաստարկ:

Պրպտումս շարունակում եմ այսօր էլ, յուսալով նաեւ նոր արձագանքներ՝ ի շահ ճշգրիտ ու ազնիւ պատմագրութեան:

ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ

²¹ ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Թանգարանը պատմագրութեան հիմնակումն է. որոն-
ւում եմ... վերապրողաց եւ նահատակաց յետմորդները», «Մշակութի գար-
գացման եւ մշակութային քաղաքականութեան հետազոտութիւնների կենտ-
րոն», մշակութային լրատու, NN 3-4, 5 սեպտեմբեր, 2003թ., թիւ 34 հա-
ղորդագրութիւն: ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԱԳԵԱՆ, «Թանգարանային ցուցանմոյշն
անխօս՝ ամենախօս վկայ. պրպտումը շարունակում է՝ արձագանքների
թւակայանում», Մեծ Եղեռն 90, հանրապետական գիտական նստաշրջանի
հիւթեր, «Դպիր» հրտ., Գիւմրի, 2005թ., էջ 130:

Համրիչի 15-րդ հատի ազգանունակիր վահան Ալթունեանի դստեր՝ վեհանձն տիկին Մարի Սիւզան Ալթունեան-Հալէրիի պատմութեանը յանձնած տեղեկատուութիւնը՝ իր իսկ ձեռագրով.

1. Շիրաթնաբոյժ ռաւան Կըթոն-Չփան

(1888 - 1964) Եւան Բահայան Արժիւ

2. Անձկանչ Էի-անդր-թիւն Բասաթէն Յոֆանէն Զո-րհն Կըթոն-Չփան

(1917 - 1995) Եւան Արժիւ Բահայան Մոնթեալ - Դանաբա

3. Շիրաթնաբոյժ Գրիգոր Կրա Կըթոն-Չփան

(1918 - 1999) Եւան Բահայան Արժիւ

4. Լարի Չի-լան Կըթոն-Չփան Կալէֆէ

1927 Եւան Արժիւ Կալէֆէ Մոնթեալ - Դանաբա

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԿԱՐԱՇԱՐ - I

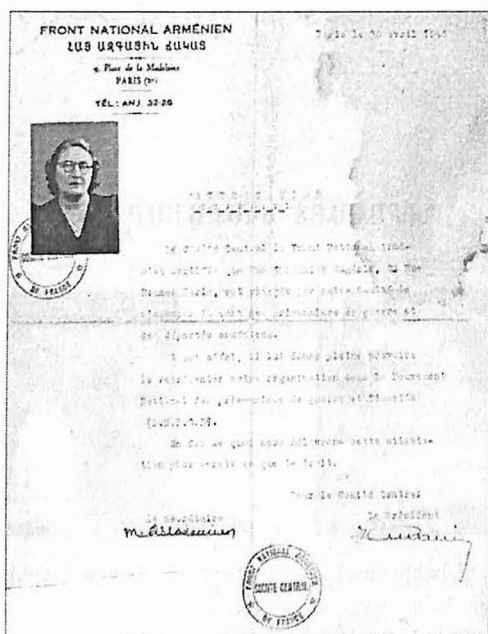
Սարգիս Ճեվահիրեան
(համրիչի 4-րդ հատի
ազգանունակիր որդին)

Յակոբ Նարկիլեան
(համրիչի 27-րդ հատի
ազգանունակիր-վերապրող)

Սարգիս Ճեվահիրենանը՝ ընտանեօք

Էժենի Աբամասեան-Գիւրիւկեանի աշխատանքային փաստաթուղթը՝
լուսանկարով
(համրիչի 71-րդ հատի անուանակրի դուստրը, համրիչի նուիրատուն)

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԿԱՐԱՇԱՐ II

Ձանդրըրի ափսորական-վերապրող, համրիչի 15-րդ հատի ազգանուանակիր Վահան Ալթունեանը եւ իր զաւակները.

Վահան Ալթունեան
(համրիչի 15-րդ հատի
ազգանուանակիր-վերապրող)

Յովհաննէս Նուրիհան Ալթունեան
(համրիչի 15-րդ հատի
ազգանուանակրի անդրանիկ որդին)

Գրիգոր Արա Ալթունեան
(համրիչի 15-րդ հատի
ազգանուանակրի որդին)

Մարի Սիւգան Ալթունեան Հալէրի
(համրիչի 15-րդ հատի
ազգանուանակրի դուստրը)

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԿԱՐԱՇԱՐ III

Չանդըրըի ախորական-վերապրող, համրիչի 60-րդ հատի ազգանունակիր Կարապետ Թաշնեանը եւ իր զաւակները.

Կարապետ Թաշնեանը՝
Հայկ որդու հետ
(համրիչի 60-րդ հատի
ազգանունակիր-վերապրող)

վերապրող Կարապետ Թաշնեանը՝
1936-ին

Կարապետ Թաշնեան
(համրիչի 60-րդ հատի
ազգանունակիր-վերապրող)

Անահիտ եւ Տիրամ Թաշնեաններ
(վերապրող Կարապետ Թաշնեանի
զաւակները)

Հայկ Թաշնեանն իր գերդաստանով
(վերապրողի կրտսեր որդին, կենտրոնում՝ նստած)

Հայկ Թաշնեանն՝ իր գերդաստանով
(վերապրողի կրտսեր որդին՝ կանգնած ձախից վերջինը)

One Museum Exhibit – One Document-Book... and Pages Newly Brought to Light...

KARINE AVAGIAN*

(summary)

The article introduces an exhibit-relic which found shelter at the State History Museum of Armenia in 1965. These are worry-beads on the 99 cylindrical and proportionate pieces of which are engraved the surnames or names of 103 Armenian exiles. On the 55th and 86th beads are engraved Levon-2, and Ohnikeans-4. It is found out that there were 2 exiles by name Levon, and 4 members of Ohnikean family – father and 3 sons. On the initial disproportionate bead is carved the following:

" Changhri 1915,

April 11,

Keepsake".

Then Varderes (Atanasian), whose name is on the 71st bead, passed to future a unique certificate about the arrests in Constantinople on the first undisguised day of the Armenian Genocide (April 11/24, old and new styles), about the exile of the Armenian intellectuals and celebrities to Changhri. As a result of a thorough study of the mysterious contents of the relic, in 2002 a document-book was accomplished: "Memory- Relic of Genocide or Those Who Suffered and Were Martyred for the Sake of the Cross". Then the continuous searches and new responses became the subject of two other articles:

1. "A museum exhibit – the speechless and the most speaking witness: the search is going on at the dictation of the responses..."

2. " A museum exhibit – a new page in History".

This third article contains the photos of the response- letters of Aray Karmirian, who was the immediate friend of the children of survived exiles of Changhri Vahan Aitounian (his name is on the 15th bead), and Karapet Tashtjian (his name is on the 60th bead). There are also three series of newly discovered photos.

The search is going on...

* Leading scientific worker at the State History Museum of Armenia